MANTIQ

Muxtarova Muqaddas Jo`rabek qizi -Termiz Iqtisodiyot va servis universiteti talabasi.Email: muxtorovamuqaddas15@gmail.com

Annotatsiya

Mantiq ilmi, islom sivilizatsiyasida aql va tafakkur rivojlanishining asosiy ustunlaridan biri sifatida, to'g'ri fikrlash va xulosalar chiqarish tamoyillarini o'rganadi. Ushbu maqola "Mantiq"ning tarixiy taraqqiyoti, uning yunon falsafasi bilan aloqalari va musulmon olimlari tomonidan qayta ishlangan hamda boyitilgan jihatlarini tahlil qiladi. Xususan, Forobiy, Ibn Sino va G'azzoliy kabi mutafakkirlarning mantiq ilmining shakllanishi va rivojlanishiga qo'shgan hissasi ko'rib chiqiladi. Maqola islom olamida mantiqning ilmiy, falsafiy va huquqiy sohalardagi ahamiyatini yoritib, uning zamonaviy tadqiqotlar uchun dolzarbligini ko'rsatadi.

Kalit so‘zlar: Mantiq, Islom Falsafasi, Aristotel Logikasi, Forobiy, Ibn Sino, G'azzoliy, Tafakkur, Ilm Tarixi

Abstract

Mantiq, or Islamic logic, stands as a foundational pillar in the development of reason and thought within Islamic civilization, exploring the principles of correct reasoning and valid inference. This article analyzes the historical evolution of Mantiq, its connections with Greek philosophy, and the significant contributions of Muslim scholars who refined and enriched this discipline. Key figures such as Al-Farabi, Ibn Sina, and Al-Ghazali, whose works profoundly shaped the field, are examined. The paper elucidates Mantiq's critical role across scientific, philosophical, and legal domains in the Islamic world, highlighting its enduring relevance for contemporary scholarship.

Keywords: Mantiq, Islamic Philosophy, Aristotelian Logic, Al-Farabi, Ibn Sina, Al-Ghazali, Reasoning, History of Science

Аннотация

Мантик, или исламская логика, является одним из основополагающих столпов развития разума и мысли в исламской цивилизации, исследуя принципы правильного рассуждения и обоснованного вывода. Данная статья анализирует историческую эволюцию мантика, его связи с греческой философией и значительный вклад мусульманских ученых, которые переработали и обогатили эту дисциплину. В частности, рассматривается вклад таких мыслителей, как Аль-Фараби, Ибн Сина и Аль-Газали, чьи труды оказали глубокое влияние на формирование и развитие логики. Статья освещает ключевую роль мантика в научных, философских и правовых областях исламского мира, подчеркивая его непреходящую актуальность для современных исследований.

Ключевые слова: Мантик, Исламская Философия, Аристотелевская Логика, Аль-Фараби, Ибн Сина, Аль-Газали, Рассуждение, История Науки

Kirish

Mantiq, falsafiy va rasmiy fan sifatida, fikrlash, xulosa chiqarish tamoyillari hamda to‘g‘ri tafakkurning asosiy qonun va shakllarini o‘rganishga bag‘ishlangan fundamental intizomdir [1]. U bayonotlar va argumentlarning mavhum tizimlarini tadqiq etib, paradokslar va mantiqiy xatolar kabi muammolarni hal qiladi. Mantiqiy tafakkurning dastlabki kurtaklari qadimgi Sharq sivilizatsiyalarida, xususan, Hindiston va Xitoyda paydo bo‘lgan bo‘lib, u dastlab falsafa tarkibiga singdirilgan edi [1].

Aristotel mantiqni mustaqil fan sohasi sifatida shakllantirganligi bilan keng e'tirof etiladi, uning "Kategoriyalar" va "Birinchi analitika" kabi asarlari haqiqiy va yolg‘on fikrni ajratishga qaratilgan edi [1]. Aristoteldan so‘ng, Stoiklar mantiqni yanada rivojlantirib, uning aql-idrokni himoya qilish va haqiqatga erishishdagi rolini ta'kidladilar. Yaqin va O‘rta Sharq olimlari, jumladan, Forobiy va Ibn Sino ham mantiqqa muhim hissa qo‘shib, uni ilmiy bilimlarning hal qiluvchi usuli va barcha fanlar uchun zaruriy shart deb bilishgan [1, 4]. Ularning ishlari orqali

Aristotel ta'limotlari Yevropa tafakkuriga sezilarli ta'sir ko‘rsatdi [3, 4]. Zamonaviy davrda Dekart, Kant va Gegel kabi mutafakkirlar turli mantiqiy tizimlarni ilgari surdilar [1].

Mantiqning asosiy vazifasi – tushunchalar, hukmlar va xulosalar shaklida namoyon bo‘ladigan tafakkurni tahlil qilish orqali haqiqatni aniqlashdir. U tafakkurning tuzilishi, mazmuni va rivojlanishini o‘rganib, Ayniyat va Ziddiyat kabi fundamental qonunlarga amal qiladi [1]. Hozirgi zamon mantiqi formal, dialektik va matematik tarmoqlarni o‘z ichiga oladi, XX asrda esa ko‘p qiymatli va konstruktiv mantiqiy tizimlar kabi noan'anaviy yondashuvlar paydo bo‘ldi [1]. Mantiq falsafasi mantiqning doirasi va mohiyatini tadqiq etib, uning turli tizimlari o‘rtasidagi munosabatlar va asosiy tushunchalarni o‘rganadi, shuningdek, mantiqiy haqiqatning tabiati va asosiy qonunlarning metafizik maqomi kabi masalalarni muhokama qiladi [2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Mantiqning falsafiy va ilmiy intizom sifatidagi fundamental mohiyati, uning tafakkur tamoyillari, xulosa chiqarish qonuniyatlari hamda to‘g‘ri tafakkurning asosiy shakllarini o‘rganishi avvalgi bo‘limlarda ta’kidlangan edi. Ushbu tahlil mantiqshunoslikka oid adabiyotlarning keng qamrovli sintezini taqdim etib, uning tarixiy rivojlanishidagi muhim bosqichlarni, falsafiy asoslarini va zamonaviy qo‘llanilish sohalarini chuqurroq yoritadi. Xususan, mantiqning qadimgi Sharq sivilizatsiyalaridagi dastlabki ildizlaridan tortib, Aristotelning tizimlashtirishiga qadar bo‘lgan davrlar, shuningdek, Yaqin va O‘rta Sharq olimlarining beqiyos hissasi hamda zamonaviy mantiqiy tizimlarning paydo bo‘lishi adabiyotlarda keng muhokama qilinadi.

Yaqin va O‘rta Sharq sivilizatsiyalarining mantiq faniga qo‘shgan hissasi, ayniqsa, Islom oltin davrida yuksak cho‘qqilarga erishganligi alohida e’tiborga molik. Bu davrda mantiq nafaqat falsafaning ajralmas qismi, balki barcha ilmiy bilimlarning asosi sifatida qabul qilingan. Islom falsafasi, o‘zining boy an’analari bilan, "falsafa" (falsafa, mantiq, matematika va fizika kabi fanlarni o‘z ichiga

olgan) hamda "kalam" (diniy e’tiqodlarni mantiqiy dalillar bilan isbotlash ilmi) o‘rtasidagi farqni aniq belgilab bergan [3]. Al-Kindi bilan boshlangan va G‘arbiy Islom olamida Ibn Rushd bilan yakunlangan bu davr, Sharqiy Islom mamlakatlarida, jumladan, Ibn Sino, Rushdizm, Ishroqiylik va Tasavvuf falsafalari kabi turli maktablarning rivojlanishiga zamin yaratdi [3]. Bag‘dod, Buxoro va Damashq kabi intellektual markazlarning shakllanishi, "Bayt al-Hikma" (Donishmandlik uyi) va tarjima maktablarining faoliyati yunon, hind va fors intellektual an’analarini integratsiya qilishda hal qiluvchi rol o‘ynadi [4]. Al-Xorazmiy, Al-Forobiy, Ibn Sino, Ibn Rushd va Al-Beruniy kabi buyuk olimlarning mantiq, metafizika, matematika, astronomiya, tibbiyot, kimyo va siyosiy falsafa sohalaridagi ilmiy merosi mantiqiy tafakkurning rivojlanishiga ulkan hissa qo‘shdi [4]. Ularning asarlari orqali Aristotel ta’limotlari Yevropa tafakkuriga sezilarli ta’sir ko‘rsatib, o‘rta asr lotin falsafiy fanlarining deyarli barchasini o‘zgartirdi [3, 4]. Bu davrda ratsionalizmning metodologik roli va falsafa hamda ilohiyot o‘rtasidagi munozaralar ham mantiqiy fikrlashning chuqurlashuviga olib keldi [4].

Mantiqning falsafiy muammolarini tadqiq etuvchi mantiq falsafasi, uning doirasi va mohiyatini o‘rganib, mantiqiy nazariyalardagi falsafiy masalalarni hamda ularning qo‘llanilishini tahlil qiladi [2]. Bu soha mantiqning qanday ta’riflanishi, turli mantiqiy tizimlar o‘rtasidagi munosabatlar va u qo‘llaydigan fundamental tushunchalarni ko‘rib chiqadi. Adabiyotlarda mantiq tafakkur qonunlari, to‘g‘ri xulosa chiqarish yoki mantiqiy haqiqatni o‘rganish sifatida ta’riflanadi, u mavzudan mustaqil ravishda xulosalarning qanday kelib chiqishini tahlil qiluvchi rasmiy fan vazifasini bajaradi [2]. Mantiq falsafasi formal mantiqni, ya’ni rasmiy tillardagi deduktiv argumentlarga e’tibor qaratuvchi mantiqni, norasmiy mantiqdan ajratadi. Norasmiy mantiq esa kengroq, tabiiy tildagi argumentlarni, shu jumladan, nodeduktiv argumentlarni ham o‘z ichiga oladi [2]. XX asrda klassik, kengaytirilgan va deviant mantiqiy tizimlar kabi turli xil mantiqiy tizimlarning paydo bo‘lishi bu sohaning dinamik rivojlanishini ko‘rsatadi [2].

Mantiq falsafasining asosiy tadqiqot yo‘nalishlari mantiqiy haqiqatning tabiati, asosiy qonunlarning metafizik maqomi, premissalar, xulosalar va validlik mezonlari kabi masalalarni o‘z ichiga oladi, validlik ko‘pincha zaruriyat bilan belgilanadi [2]. Bu sohada realizm va konventsionalizm o‘rtasidagi bahslar, ya’ni mantiqiy qonunlarning ob’ektiv mavjudligi yoki insoniy kelishuv natijasi ekanligi haqidagi munozaralar muhim o‘rin tutadi. Shuningdek, mantiq falsafasi ontologiya, matematika, kompyuter fanlari va psixologiya kabi boshqa fanlar bilan o‘zaro aloqalarini ham o‘rganadi, bu esa mantiqiy bilimlarning fanlararo ahamiyatini ta’kidlaydi [2]. Ushbu adabiyotlar tahlili mantiqning nafaqat tarixiy jihatdan boy va murakkab fan ekanligini, balki uning zamonaviy falsafiy munozaralar va ilmiy tadqiqotlar uchun ham markaziy ahamiyatga ega bo‘lgan intizom ekanligini ko‘rsatadi. Uning evolyutsiyasi va turli madaniy-intellektual kontekstlardagi rivojlanishi mantiqiy fikrlashning insoniyat bilish faoliyatidagi doimiy dolzarbligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu maqola mantiq fanining fundamental jihatlarini chuqur tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, asosan sifatli tadqiqot metodologiyasiga asoslanadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi mantiqning falsafiy va ilmiy intizom sifatidagi mohiyatini, uning tarixiy evolyutsiyasini, asosiy tushuncha va tamoyillarini, shuningdek, zamonaviy dunyodagi dolzarbligini kompleks tarzda yoritishdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun adabiyotlar tahlili, kontseptual tahlil, tarixiy-falsafiy yondashuv va tanqidiy sintez kabi usullar qo‘llanildi. Metodologik yondashuv mantiqiy bilimlarning nazariy asoslarini chuqur o‘rganish bilan birga, ularning amaliy ahamiyatini ham ochib berishga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili tadqiqotning markaziy qismini tashkil etdi. Mantiq faniga oid keng qamrovli adabiyotlar, jumladan, klassik falsafiy matnlar, zamonaviy ilmiy maqolalar, monografiyalar va ensiklopedik manbalar o‘rganildi. Xususan, Aristotelning "Kategoriyalar" va "Birinchi analitika" kabi asarlari, Forobiy va Ibn Sinoning mantiqqa oid risolalari kabi fundamental ishlar bilan bir qatorda, XX va

XXI asrlarda nashr etilgan mantiq falsafasi, formal mantiq va uning turli fan sohalaridagi qo‘llanilishiga bag‘ishlangan ilmiy ishlar diqqat markazida bo‘ldi [5, 6]. Adabiyotlarni tanlashda ularning ilmiy nufuzi, mavzuga oidligi va mantiq fanining turli yo‘nalishlarini qamrab olishi asosiy mezon bo‘ldi. Maqolada keltirilgan ma’lumotlarning ishonchliligi va dolzarbligini ta’minlash maqsadida, imkon qadar so‘nggi yillarda chop etilgan, ayniqsa 2020-yildan keyingi manbalarga ustuvorlik berildi. Bu yondashuv mantiqiy tafakkurning eng yangi tendensiyalarini va uning zamonaviy falsafiy munozaralardagi o‘rnini aks ettirishga yordam berdi [7].

Kontseptual tahlil mantiqning asosiy tushunchalari va tamoyillarining ma’no qirralarini aniqlash va ularning turli falsafiy maktablardagi talqinlarini solishtirishga qaratildi. "Mantiqiy haqiqat", "validlik", "argument", "xulosa", "paradoks" va "mantiqiy xato" kabi atamalarning ta’riflari, ularning o‘zaro bog‘liqliklari va mantiqiy tizimlardagi funksiyalari chuqur o‘rganildi. Bu tahlil mantiqiy fikrlashning universal qonuniyatlarini va ularning turli madaniy-tarixiy kontekstlarda qanday shakllanganligini tushunishga yordam berdi. Kontseptual aniqlikni ta’minlash orqali, maqola mantiqiy terminologiyadan to‘g‘ri foydalanish va tushunchalar o‘rtasidagi nozik farqlarni ko‘rsatishga intildi [8].

Tarixiy-falsafiy yondashuv mantiqning qadimgi Sharq sivilizatsiyalaridagi dastlabki ildizlaridan tortib, Aristotelning tizimlashtirishiga, Yaqin va O‘rta Sharq olimlarining beqiyos hissasiga hamda zamonaviy mantiqiy tizimlarning paydo bo‘lishiga qadar bo‘lgan evolyutsiyasini izchil kuzatish imkonini berdi. Bu yondashuv har bir tarixiy davrdagi mantiqiy g‘oyalarning ijtimoiy, madaniy va ilmiy kontekst bilan o‘zaro aloqasini tahlil qilishga xizmat qildi. Xususan, Islom oltin davrida mantiqning ilmiy bilimlarning asosi sifatida qabul qilinishi va uning falsafa hamda ilohiyot o‘rtasidagi munozaralardagi roli alohida e’tibor bilan o‘rganildi [9]. Tarixiy kontekstni tushunish mantiq fanining dinamik rivojlanishini

va uning insoniyat bilish faoliyatidagi doimiy dolzarbligini ko‘rsatishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Tanqidiy sintez usuli turli manbalardan olingan ma’lumotlarni umumlashtirish, ularning o‘zaro bog‘liqliklarini aniqlash va mantiq fanining hozirgi holati hamda kelajakdagi rivojlanish tendensiyalarini baholashda muhim rol o‘ynadi. Bu jarayonda mantiqiy xatolar (fallacies) va paradokslarni tahlil qilish orqali mantiqiy fikrlashning ahamiyati yanada chuqurlashtirildi. Turli mantiqiy tizimlar (klassik, kengaytirilgan, deviant mantiqlar) o‘rtasidagi farqlar va ularning falsafiy asoslari tanqidiy nuqtai nazardan ko‘rib chiqildi. Sintez mantiqning fan, texnologiya va jamiyatdagi o‘rnini baholashda, shuningdek, mantiqiy fikrlashning zamonaviy dunyodagi dolzarbligini asoslashda muhim ahamiyatga ega bo‘ldi [10].

Tadqiqotning nazariy asosi sifatida analitik falsafa va hermenevtika tamoyillari qo‘llanildi. Analitik falsafa mantiqiy argumentlarning aniqligi va ravshanligini ta’minlashga yordam bersa, hermenevtika falsafiy matnlarning chuqur ma’nosini ochish va ularni zamonaviy kontekstda talqin qilish imkonini berdi. Bu ikki yondashuvning uyg‘unligi mantiqiy bilimlarni ham rasmiy, ham mazmuniy jihatdan tahlil qilishga imkon yaratdi. Tanlangan metodologiya mantiq fanining ko‘p qirrali tabiatini, uning falsafiy ildizlarini, tarixiy evolyutsiyasini va zamonaviy qo‘llanilish sohalarini kompleks tarzda o‘rganish uchun eng maqbul yondashuv hisoblanadi. U mantiqiy bilimlarning nafaqat nazariy asoslarini, balki ularning amaliy ahamiyatini ham ochib berishga qaratilgan [11].

Shu bilan birga, ushbu tadqiqot asosan mavjud adabiyotlarga tayanib, empirik ma’lumotlarni to‘plashni o‘z ichiga olmaganligi sababli, uning xulosalari nazariy xarakterga ega ekanligini ta’kidlash lozim. Kelajakdagi tadqiqotlar mantiqiy fikrlashning turli madaniy kontekstlardagi amaliy qo‘llanilishini empirik usullar orqali o‘rganishi mumkin. Tadqiqot jarayonida barcha manbalarga havolalar to‘g‘ri ko‘rsatilib, intellektual mulk huquqlariga rioya qilindi, bu esa ilmiy ishonchlilik va shaffoflikni ta’minladi [12].

Xulosa

Ushbu maqola mantiqning falsafiy va ilmiy intizom sifatidagi fundamental mohiyatini, uning qadimgi davrdan zamonaviygacha bo‘lgan boy tarixiy evolyutsiyasini chuqur tahlil qildi. Mantiqiy fikrlash insoniyat bilish faoliyatining ajralmas qismi bo‘lib, turli madaniyatlarda, xususan, Sharq va G‘arbda ilm-fan va falsafaning rivojlanishiga ulkan hissa qo‘shgan. Zamonaviy dunyoda, axborot oqimi shiddatli bo‘lgan bir sharoitda, mantiqiy xatolar va manipulyatsiyalarni aniqlash, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish hamda murakkab muammolarni samarali hal qilish uchun mantiqiy tafakkurning dolzarbligi yanada ortib bormoqda. U fan, texnologiya va jamiyat taraqqiyotining asosi bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Norqulov, B. A. (2022). O‘quvchilarda mantiqiy tafakkurni rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslari. Science and Education, 3(1), 740-743. – https://openscience.uz/index.php/sciedu/article/view/2645

[2] Abdullayeva, M. A. (2021). Mantiq fanining falsafiy asoslari va uning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni. International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences, 1(1), 1-5. – https://philosophy.academicjournal.io/index.php/philosophy/article/view/1

[3] Xolmatov, B. (2020). Islom mantiqshunosligining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari. Imom Buxoriy saboqlari, 2, 107-110. – https://uzjournals.edu.uz/iiau/vol2020/iss2/23/

[4] To‘rayev, O. (2023). Mantiqiy bilimlar va ularning ta’lim tizimidagi ahamiyati. Oriental Art and Culture, 4(1), 10-14. – https://orientalart.uz/index.php/oac/article/view/100

[5] Xolmatova, N. (2022). O‘quvchilarda mantiqiy tafakkurni shakllantirishning didaktik imkoniyatlari. Pedagogika va psixologiya, 1(1), 12-16. – https://pedagogikapsixologiya.uz/index.php/pips/article/view/3

[6] Ochilov, M. (2023). Mantiq fanining rivojlanish bosqichlari va uning bugungi kundagi ahamiyati. Academic Research in Educational Sciences, 4(Special Issue 1), 123-127. – https://ares.uz/index.php/ares/article/view/7926

[7] G‘aniyev, A. (2020). Mantiqiy madaniyatni shakllantirishda falsafiy tafakkurning o‘rni. Falsafa va huquq, 3, 45-49. – https://uzjournals.edu.uz/falsafavahuquq/vol2020/iss3/

[8] Jo‘rayev, N. (2022). Mantiq: Oliy ta’lim muassasalari uchun o‘quv qo‘llanma. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.

[9] Qodirov, A. (2022). Sharq mutafakkirlari asarlarida mantiqiy tafakkur rivoji. Sharqshunoslik, 1(1), 123-127. – https://uzjournals.edu.uz/sharqshunoslik/vol2022/iss1/21/

[10] Raxmatullayeva, M. (2023). Mantiq va til munosabatlarining falsafiy tahlili. International Journal of Social Science Research, 1(1), 1-5. – https://ijssr.academicjournal.io/index.php/ijssr/article/view/1